

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील उदगीर शहरातील निवडक नरकेसरी

श्री कांबळे राहुल पंढरी

इतिहास विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जिल्हा लातूर ४१३५१७ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: rahulkamble789.rk@gmail.com

Received: 10 July, 2023 | Accepted: 26 July, 2023 | Published: 27 July, 2023

महत्वाचे शब्द: मराठवाडा मुक्तिसंग्राम, उदगीर शहर, भारतीय स्वातंत्र्य लढा, भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम, रेवय्या हावय्या स्वामी, पंडित कर्मवीरजी, माणिकराव लिंगप्पा कारामुंगे, संग्रामप्पा शेटकार

धगधगते श्राम्ही निश्वाटे
बरशवू मेघातून श्रंगार
माशु श्रथवा मरु
स्वातंत्र्य श्रमुचा निर्धार

या निश्चयाने भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा १५ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत लढवला गेला आणि अखेर तो दिवस उगवला ज्या दिवशी भारतीय जनता स्वातंत्र्याचा दैदिप्यमान सूर्य न्याहाळत होती. भारतीय स्वातंत्र्य ही देशभक्तांच्या, क्रांतिकारंच्या बलिदानाचे कमलपुष्प आहे. परंतु इ.स. १९४७ उजाडले तरी भारतातील काही भाग अद्यापही पारतंत्र्याच्या शृंखला न तोडता अन्याय अत्याचारात खितपत पडला होता. भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात ५६३ संस्थाने होती. त्यातील ३ संस्थाने वगळता स्वातंत्र्यानंतर सर्व संस्थाने भारतात विलीन झाली. जुनागड, काश्मीर व हैदराबाद ही ती संस्थाने. यापैकी जुनागड, काश्मीर भारतातील धुरंधर मुत्सद्दी नेत्यांच्या प्रयत्नाने भारतात विलीन झाले. मात्र हैदराबादचा निजाम मीर अली खान हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करू इच्छित नव्हता. या हैदराबाद संस्थानाची स्थापना औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर सत्तास्पर्धेच्या चढाओढीत गुंग असलेल्या वारसदारांच्या काळात इ.स. १७२४ मध्ये कमरुद्दीन फरुखसियरला राज्यपद मिळवण्यासाठी मदत केल्याने आसफजहा हा किताब व वजीरपद मिळाले होते पण उत्तरेतील राजकारणातील तीव्र उलथापालथ याला कंटाळून निजाम उल-मुल्क दक्षिणेतच स्थिरावला होता. मीर उस्मान अली खान हा याचा निजाम उल-मुल्काने स्थापन केलेल्या निजामाच्या असफिया घराण्याचा शेवटचा निजाम होय.

हैदराबाद संस्थानात मराठी, तेलगू व कन्नड भाषिक प्रदेशाचा समावेश होता. तत्कालीन मराठवाड्यात औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, उस्मानाबाद, बीड, जालना हा भाग येत होता. लोकसंख्येच्या बाबतीतही हे संस्थान देशात आघाडीवर होते. निजाम मीर उस्मान अलीचा भारतात विलीन होण्याच्या विरोधाला मीर कासीमच्या रझाकार आदी जातीयवादी संघटनांनी खतपाणी घातले व स्वातंत्र्यप्रेमी भारतीय आणि अन्यायी राजवट यांच्या संघर्षाला सुरुवात झाली. हाच संघर्ष हैदराबाद मुक्तीलढा म्हणून ओळखला जातो.

या लढ्यामध्ये स्थानिक भारतप्रेमी लोकांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले. संस्थानातील प्रत्येक जिल्हा लढाईचे केंद्र व प्रतिहल्ल्याचे ठाणे बनले होते. गावागावामध्ये जुलमी राजवटीच्या विरोधात शंख पुकारले होते आणि त्या शंखनिनादाने निजामशाहीचे मूळ उपटण्याचा प्रयत्न केला जात होता. तत्कालीन बिदर जिल्ह्यातील उदगीरही या रणधुमाळीत अग्रेसर होते. घराघरातून योद्धे तयार होत होते. या स्थानिक स्वातंत्र्यवीरांच्या, नरकेसरीच्या अनमोल हौतात्म्यामुळे हैदराबादचा मुक्तीलढा यशस्वी झाला परंतु इतिहासाच्या पानावरून या नरकेसरीची नावे पुसट होत गेली. ही नावे सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्याजोगी आहेत. परंतु स्थानिक इतिहास आजही कोनाड्यात असल्याचा जाणवतो.

उदगीर शहरातील अशाच निवडक नरकेसरीच्या यशोगाथेच्या कर्तृत्वाचा आलेख स्थानिक अभ्यासक म्हणून अभ्यासणे अगत्याचे ठरते.

१. रेवय्या हावय्या स्वामी (पंडित कर्मवीरजी)

उदयगिरी बाबाच्या नगरीत म्हणजेच उदगीरमध्ये ज्याप्रमाणे सूर्योदयाने रात्रीचा अंधःकार नाहीसा होवून, पृथ्वीच्या सूर्यप्रकाशाने न्हाहून निघते. असा एक तेजस्वी तारा, कुशाग्र बुद्धिसंपन्न बालाचा जन्म १९०० मध्ये एका संपन्न कुटुंबात झाला. वडील अत्यंत सुधारणावादी, मातापित्याच्या संस्कारामुळे रेवय्या सुसंस्कारित घडला. ज्याच्या विचारात बदल जो झालो तो म्हणजे त्याने 'सत्यार्थ प्रकाश' नावाचे पुस्तक वाचले. कट्टर आर्यसमाजाचे समर्थक बनले. वैदिक विचार त्यांनी आत्मसात केले होते. (पुढे चालून त्यांचे) नाव पंडित कर्मवीर ठेवले. भाषणकार, संगीतकार, गायक, वादक, युद्धकला, अनेक भाषांचे ते अभ्यासक होते.

उदगीरला आर्यसमाजाचा उत्सव सुरू होता. सन १९२८-२९ च्या दरम्यान मोठ्या उत्साहाने तयारी चालू होती पण तेवढ्यात उत्सवाला गालबोट लागले. हरिजनांच्या मुलाचा अवमान करण्यात आला. विश्वातील मानव समान आहेत, कोणी नीच नाही कोणी उच्च नाही. जात-पात, लिंगभेद याला विरोध केला गेला त्या मुलाच्या हातचे पाणी पंडितजींनी पिले. त्या घटनेमुळे सामाजिक बहिष्कार पंडितजींवर टाकण्यात आला व त्यांना वाळीत टाकण्यात आले. मात्र पंडितजींनी सामाजिक, धार्मिक सुधारणेचे व्रत अखेरपर्यंत चालूच ठेवले. पंडित कर्मवीरची अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे होते. ते कोणतेही कार्य अगोदर स्वतः करीत व नंतर इतरांना अनुकरण करण्यास सांगत. उदगीरमध्ये आंतरजातीय विवाह पद्धतीचा पाया प्रथम त्यांनीच घातला. डॉ. सुभाषचंद्र कंधारे यांचा विवाह बिरकला येथील गोजेवार पसिरातील मुलाशी लावून दिला. पंडित कर्मवीरची यांनी अप्पाराव पाटील यांच्या टोळीत हैदराबाद मुक्तिलढ्यात काम केले. निजामाच्या अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटले. सन १९४६-४७ मध्ये पोलीस अॅक्शनला प्रारंभ झाला. तुळजापूरची बँक फोडण्यात आली. निजामाच्या सैन्याकडून पंडितजींनी नोटाची १ पेटी देऊ केली पण कर्मवीरांनी ती नाकारली.

२. माणिकराव लिंगप्पा कारामुंगे

लिंगप्पा कारामुंगे हे उदगीर येथील रहिवाशी असून शेती व व्यापार करीत. त्यांच्या मुलाचा जन्म दि. ०१/०१/१९०५ राजी झाला व त्या मुलाचे नाव माणिकराव ठेवण्यात आले. त्यांचे शिक्षण ४ थी पर्यंत मराठी माध्यमातून झाले. बांगडीचे व्यापारी म्हणून त्यांनी काम केले. पंजाबच्या शिखांसोबत त्यांचे चांगले संबंध होते. आर्य समाजाच्या

सान्निध्यात गेले व त्यांच्यात बदल घडून आला. त्यांच्या मनामध्ये क्रांतीच्या ज्वाला भडकू लागल्या. निजामाच्या राजवटीकडून हिंदू जनतेवरील अन्याय अत्याचाराची सीमा उरलेली नव्हती. उदगीर शहर व आजूबाजूच्या परिसरामध्ये दहशत होती. लोकांना आपला जीव मुठीत धरून उगवलेला दिवस पहावा लागत होता. १९३१ पासून निजामाच्या या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी व परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी व रजाकारांना नामोहरण करण्यासाठी हैदराबादेतून मराठवाडा स्वातंत्र्य करण्यासाठी स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली गेली. त्यात आर्य समाजाच्या माध्यमातून लोकजागृती, सत्याग्रह, भाई श्यामलालजी, माधवराव पाटील, अमृतराव अंबरखाने, माणिकराव कर्मवीरजी यांनी निजाम राजवटीला उखडून टाकण्यासाठी क्रांतीचा मार्ग अवलंबला. १९४५ मध्ये उदगीरमध्ये एक घटना घडली. रजाकारांनी गोहत्या केली होती. यावेळी माणिकराव व रुद्रप्पा यांच्या पायाची आग मस्तकाला पोहचली व त्याने लगेच त्या दोन मुस्लिमाला कापून काढले (गो हत्येचा निषेध केला) त्या घटनेचा परिणाम म्हणून निजामाने माणिकराव रुद्रप्पा यांना अटक केली व जेलमध्ये टाकले. १९४७ मध्ये त्यांना सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे रावळपिंडी व नळदुर्गच्या किल्ल्यात काही काळ बंदिवासात रहावे लागले. (अशीच एक घटना १९४२ ला घडली)

माणिकराव कारामुंगेचे राहते घर व कागदपत्रे आणि दस्तऐवज जाळून टाकले. मात्र त्यामध्ये घरचे लोक बचावले. पुढे त्यांना सोलापूरला काही दिवस रहावे लागले. त्यांनी धाडस, आणि निर्भयतेने समता, देशप्रेम, सामाजिक कार्य केले. पुढे चालून त्यांचा मुलगा सुरेश कारामुंगे यांनी हे समाजसेवेचे कार्य वैद्यक क्षेत्रामध्ये निःस्वार्थ व निरपेक्ष भावनेने सेवाभावाने एक लोकप्रिय डॉक्टर म्हणून ग्रामीण भागात कार्यरत आहेत. आरोग्यविषयक सेवा चालूच ठेवलेली आहे. अशा या स्वाभिमानी, देशप्रेमी, अन्यायाला वाचा फोडणाऱ्या नरकेसरीचा मृत्यू दि. ३ ऑगस्ट १९९१ रोजी झाला. मात्र आजही त्यांची आठवण स्मृती जिवंत आहेत.

३. स्वातंत्र्यसैनिक संग्रामप्या शेटकार

उदगीरच्या इतिहासात व उदयगिरी बाबाच्या नगरीत अनेक महत्त्वपूर्ण घटना घडलेल्या आहेत. याच ठिकाणी १७६० ची लढाई झालेली आहे. निजाम राजवटीतच ऑगस्ट १९८ मध्ये हिंदू-मुस्लिम दंगल दसऱ्याच्या दिवशी झालेली आहे. १९२४ साली आर्य समाजाची स्थापना झाली. धर्मवीर संग्रामप्या हावगीराव शेटकार यांच्या कार्याचा आढावा घेतला तर नवीन पिढीला वीरशैव समाजाला व हिंदू कार्यकर्त्यांना आपल्या जीवनाची वाटचाल व्यापक अर्थाने समाज व देशहिताच्या दृष्टिकोनाला दिशा मिळेल.

संग्रामप्या हावगीराव शेटकार यांचा जन्म ऑक्टोबर १९०२ मध्ये झाला. बाळाचे 'पाय पाळण्यात दिसतात' या उक्तीप्रमाणे संग्रामप्या लहानपणापासूनच तल्लख बुद्धीचे तसेच शिक्षणाची आवड असलेले होते. हैदराबाद संस्थानात शिक्षणामध्ये उर्दू माध्यमाला महत्त्वाचे स्थान होते. संग्रामप्या यांच्या वडिलांचे निधन सन १९०७ साली झाले. त्यामुळे कुटुंबावर दुःखाचा डोंगर कोसळला. मात्र ज्याप्रमाणे (माँ जिजाऊने बाल शिवबाला घडवले) त्याचप्रमाणे भागीरथीबाईंनी कष्ट, हालअपेष्टा सोसून ७ वी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. पुढे उदगीरमध्ये ८ रुपयांच्या पगारावर त्यांनी नोकरी पत्करली.

स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग (मराठवाडा मुक्तीसंग्राम)

निजामाच्या अत्याचाराला कंटाळून उदगीरमध्ये वीरशैव समाजाचे कार्य प्रारंभ झाले. त्यात संग्रामप्या यांचे योगदान होते. निजाम राजवटीतील उदगीरचा वीरशैव समाज हे पहिले ऐतिहासिक केंद्र होय. निजामकाळात सरकारकडून हिंदू जनतेवर अनेक बंधने घालण्यात आलेली होती. त्यात लोकसंघटन, कार्यक्रमाचे आयोजन, वृत्तपत्र याद्वारे संग्रामप्या यांनी कर्नाटक, आंध्र व मराठवाड्यातील वीरशैवांना एकत्रित करून त्यांच्यात अस्मिता जागी केली. सन १९३४ नंतर निजामाच्या विरोधात उदगीरचा आर्य समाज व वीरशैव समाजाने एकत्रित येऊन हिंदूंच्या संरक्षणार्थ लढा उभारला. सन

१९३३ साली अॅड.संग्रामप्प शेटकार यांनी सर्व भागातील वीरशैवाच्या मदतीने राज्य पातळीवर आयोजन केले. या परिषदेला हैदराबाद, बेंगलूर, गुलबर्गा, नांदेड, औरंगाबाद, लातूर इ. विद्वान मंडळीन आलेली होती. महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांचा प्रसार करण्याचा संकल्प या परिषदेत करण्यात आला.

धार्मिक व सामाजिक विचार आचरणात आणणारे, त्यांचा प्रसार वीरशैव समाजाच्या माध्यमातून आयुष्यभर करणारे निजाम राजवटीतील अन्यायाला विरोध करणारे रचनात्मक उपक्रमाचे आयोजन करणारे निजाम प्रांतातील वीरशैव समाजाचे प्रवर्तक म्हणजे संग्रामप्पा शेटकार होय. १२ व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी बसवल्याण भूमीत संपूर्ण मानव समाजासाठी जे सांगितले ते संग्रामप्पा यांनी प्रत्यक्षात कार्यरूपात आणण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. म्हणूनच संग्रामप्पा हे निजाम प्रांतातील मराठवाड्यातील आद्य प्रवर्तक (वीरशैवाचे) प्रेरणास्थान, स्फूर्तिस्थान असलेल्या या महान पुरुष व स्वातंत्र्यसैनिकाचे निधन २ सप्टेंबर १९३८ साली झाले.

संत, समाजसुधारक, विचारवंत, स्वातंत्र्यवीर यांचा जरी मृत्यू झाला तरीही हजारो वर्षे दीपस्तंभाप्रमाणे प्रकाश देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या विचारात होते. ही गोष्ट संग्रामप्पाच्या मार्गदर्शनातून व त्यांच्या कर्तृत्वातून निजाम प्रांतात घडली. अशा उदगीरच्या महान हुतात्म्यांना शब्दरूपी पुष्पांजली.

संदर्भसूची

१. प्रा. डॉ. सोमनाथ रोडे - हैद्राबाद मुक्तीलढा व स्वामी रामानंद तीर्थ, आश्विनी प्रकाशन, लातूर
२. प्रा. वसंत पोतदार - हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
३. अनंत भालेराव - हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम व मराठवाडा, भारत मुद्रक प्रकाशन, औरंगाबाद
४. पटेल शंकरभाई - हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम, साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
५. अनिल कठारे - मराठवाड्याचा इतिहास